

Bogo Grafenauer

IZ STAREGA V NOVI PROSTOR

Referat s 24. zborovanja zgodovinarjev v
Ptuju od 28. do 30. septembra 1988.

Ko smo se ozirali pred pol stoletja, 1938, že zavedajoč se nove življenjske ogroženosti slovenskega naroda (po anšlusu in prvi češki krizi ter prav pred Münchenskim sporazumom ali celo že po njem) na še mladi dvajsetletni jubilej jugoslovanske države, sta se kazali — ostreje kot danes! — dve v pomembnem smislu različni stališči o njenem nastanku in o pomenu različnih komponent poti do zgodovinskega rezultata »ujedinjenja« 1. decembra 1918. To se zelo jasno izraža v časovnem težišču spomina te dvajsetletnice v tedanjih različnih objavah. Najrazločnejše je bilo to pripeto v likvidacijo avstro-ogrske oblasti nad Slovenci, Hrvati in Srbi v dvojni monarhiji konec oktobra v mojem članku z istim naslovom, kot ga nosi današnje predavanje, objavljenem v oktobrski številki Dejanja (I, 1938) »ob dvajsetletnici **osvobojenja**« (str. 269—276); članek se je končal z oceno, ki je implicitno jasno razlikovala za Slovence pomen oktobra in 1. decembra: »Svobode, ki smo si jo sami priborili, nismo mogli sami varovati niti toliko časa, da bi se urejeno in enakopravno pogajali o združenju v eno državo. Prav tu je najbolj tragična točka zgodovinskega razvoja slovenskega osvobojenja«. V Sodobnosti (VI, 1938) je bilo isto stališče izraženo na dva načina: Najprej v počitniški številki (7/8, str. 289—293) z Vodopivčevim člankom Slovenski uporniki »ob dvajsetletnici upora slovenskih vojakov v Judenburgu, Murau in Radgoni«, nato pa v oktobrski številki (9/10, str. 400—411) z objavo odlomka romana Požganica Prežihovega Vrance, ki opisuje zlom monarhije v Mežiški dolini v »enem izmed prvih dni ob razsulu avstro-ogrske monarhije« po 29. oktobru (Mežica zruši oblast). Ljubljanski zvon (L VIII, 1938) je nakazal to stališče le simbolično z objavo Brnčičevega esaja »1918—1938«, ki se spušča v zgodovino le z značilnim začetkom »Pred dvajsetimi leti smo Slovenci prenehali biti podložniki cesarstva«, esej pa je bil objavljen tudi v jesenski dvojni številki časopisa. Drugače je bilo to pri publikacijah, ki so bile povezane tako ali drugače s političnimi skupinami, ki so pred 1935 ali po tem letu bodisi s prepričanjem bodisi z notranjo kapitulacijo zaradi prevzema oblasti nad Dravsko banovino sodelovale v beograjskih vladah in s tem vsaj formalno pristale na stališča oktroirane ustave iz leta 1931 o neobstoju slovenskega naroda. Liberalna stran je kot poseben zbornik »ob dvajsetletnici Jugoslavije« izdala 370 strani obsegajočo decembrsko številko revije Misel in delo (IV, 1938, 341—711), klerikalna stran je »ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije« izdala (šele 1939) Spominski zbornik Slovenije, pa tudi Čas (XXXIII, 1938, 57—61) se je spomnil jubileja šele v decembrski številki, čeprav je klerikalni strani pri obeh publikacijah treba priznati veliko večji slovenski vsebinski poudarek v primeri s predvsem »jugoslovenskim« poudarkom liberalne strani.

Preprosta časovna razlika težišča jubileja izraža **bistveno različni oceni** preteklosti (pri Slovencih in tudi kje drugje gotovo pogojeni tudi z bistveno različno oceno politične sedanjosti 1938 in seveda tudi z različnimi tedanjimi političnimi usmerjenostmi in gledanji na narodnostno vprašanje v unitaristični Jugoslaviji): ali je jedro **osvoboditve** v zrušitvi stoletne tuje oblasti ali pa šele v zagotovitvi nove **že osvojene** svobode z nastankom novega **državnega** okvira, zastavljenega — delno zaradi tuje nevarnosti, delno zaradi srbske težnje po

obvladovanju države — v ostrem neskladju z narodnostno strukturo nove kraljevine. Pašičevo vztrajanje septembra in oktobra 1918, da je treba zavarovati pravico Srbije na »osvoboditev in zedinjenje Srbov, Hrvatov in Slovencev« in preprečiti jugoslovanskim narodom v avstroogrski monarhiji, da se uveljavijo ob zlomu monarhije kot samostojen političen činitelj, je v tem pogledu izredno poučen — za slovenski položaj vsaj v razmerju do nemškega ostanka dvojne monarhije pa je bil tudi usoden. Ko sem pisal o tem prvič pred petdesetimi leti, sem od dokumentov mogel uporabiti le Šišičevo izdajo (*Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919*, Zagreb 1920), pa seveda slovenske časopise od 1908 naprej in časnike posebej za 1918, ter vsaj veliko večino literature, ki je dotlej obravnavala slovensko razmerje do tega preloma. Ko sem 1945 pisal razpravo o vprašanju naše meje proti Avstriji (*Koroški zbornik*, 1946, 383—388), moje znanje ni bilo bistveno večje. Ko pa sem trideset let pozneje za petdesetletnico koroškega plebiscita pripravljaj razpravo o istem vprašanju (*Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919*, zbornik *Koroški plebiscit*, 1970, str. 295—378, posebej o tem 299—314), sem razpolagal z bistveno obsežnejšo jugoslovansko dokumentacijo, pa tudi z izdajami francoskih in angleških virov ter z razpravami o ameriških in italijanskih virih za ta vprašanja. Novi viri so v celoti potrdili presojo, ki se mi je izoblikovala v študentskih letih, in moram reči da se v bistvenih potezah razlikuje od obrambe Pašičeve politike v obeh velikih delih prof. Đorđa Stankovića, čeprav je ta seveda razumljiva s srbskega stališča gledanja — toda ne s stališča Jugoslavije kot skupnosti več samobitnih narodov.¹ Poudarjam, da se je pokazala ista razlika v oceni »resničnega razpoloženja narodov za eno državo v predvečerju zloma avstro-ogrske monarhije« in »imperialističnem značaju prvega decembra«, ki »kakršen je bil, ni bil nikakršen dan zedinjenja«, tudi v članku »Prvi decembar« v 29. številki VII. letnika Borbe, v kateri je bilo tudi sporočilo o prvem zasedanju AVNOJ v Bihaću (6. XII. 1942), ki je izrazil svojo sodbo v sklepu: »Trebalo je da prođe dvadeset i četiri godine, da bi se istoriski smisao prvog decembra, upropašćen i izopačen osamnaeste, mogao ostvariti u plamenu Narodnooslobodilačke borbe svih naroda Jugoslavije«. To seveda za moje mišljenje ni obvezna sodba — čeprav je Janko Pleterski 1974 mislil, da bi bilo koristno uvrstiti ta članek v obvezno berilo v vseh naših šolah.² Mesto tega postavljam svoje temeljne teze, sloneče na mojem (nepopolnem) poznanju virov, o slovenski poti iz dvojne monarhije v Jugoslavijo in o posledicah njene zakrivljenosti po osvoboditvi 29. oktobra 1918 zaradi interference italijanskega pritiska in Pašičeve malo/velikosrbske koncepcije rešitve jugoslovanskega vprašanja.

Ko sem prvič pred petdesetimi leti pisal o teh vprašanjih (v že omenjenem članku in še dvakrat — *Koroška pred novimi dogodki februarja 1938 in Slovenska svoboda maja 1939*),³ sem se omejeval (ob zelo skromnem upoštevanju stališč velesil o razbitju avstro-ogrske monarhije v letu 1917/18 posebej glede na Slovence) na domači slovenski politični razvoj s tremi pglavitnimi tezami:

a) Do leta 1914 se je postavljalo jugoslovansko vprašanje pred vse tri velike slovenske stranke, vendar so ga reševale le v okviru obstoječe Avstroogrške države; drugačne rešitve so bile predložene le v Cankarjevem vizionarstvu in v družbeno marginalnem radikalnem jugoslovanskem gibanju Preporodovcev.

¹ Đorđe Stanković, Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije, Beograd 1984, in isti, Nikola Pašić i jugoslovansko pitanje 1—2, Beograd 1985, delno tudi isti, Iskušnja jugoslovanske istoriografije, Beograd 1988.

² Istorijski arhiv KPJ I/2, Borba 1942—43, Beograd 1949, str. 263 sl.; J. Pleterski. Nekaj nepričakovanega odgovora Dušanu Kermavnerju, ZČ 28, 1974, str. 369 (op.); vendar gl. razliko med Pregledom zgodovine ZKJ, Beograd—Ljubljana 1963, 23 sl., in Zgodovina ZKJ, Ljubljana 1986, str. 54.

³ Dejanje 1, 1938, str. 73—80, in 2, 1939, str. 217—224; gl. ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 18—26, 53—60, 120—127.

b) Do odločilnega preloma je prišlo zaradi različnih vzrokov (od 1914 naprej) v letih 1917/1918, ne s samo majsko deklaracijo, pač pa v okviru deklaracijskega **gibanja**, ki je imelo svoj bistven delež pri treh prelomih leta 1918 (31. I. v spomenici Jugoslovanskega kluba ob mirovnih pogajanjih v Brest-Litovskem, 16./17. VIII. v ustanovitvi Narodnega sveta, dopolnjenim 6. X. z Narodnim vijećem, in 28./29. X. z razkrojem monarhije v narodnostne enote na podlagi Wilsonove zahteve po zadovoljitvi »narodnih stremeljenj« avstrijskih Jugoslovancev kot pogoju za premirje z monarhijo v odgovoru z dne 18. X. 1918).

c) Nepripravljenost slovenske politike na ta preobrat, srbska politika (izražena posebej v igri okrog ženevskega sporazuma) in italijanski pritisk s širjenjem nove okupacije so z aktom 1. decembra sodelovali ne le pri »razdelitvi našega narodnega ozemlja med štiri države«, marveč tudi v slovenski neenakopravnosti v novi Kraljevini SHS.

V uvodu navedeni znanstveni spori, simbolično izraženi v prvenstvenem izbiranju težišča jubileja slovenskega bivanja v Jugoslaviji z oktobrskim ali prvodecembrskim datumom se kažejo v sporih med zgodovinarskimi tezami — morda smem trditi celo, da med različnimi oblikami zgodovinske **ideologije** — do danes. V bistvu gre za spor (med z ene strani slovenskim in z druge — prevladujočim? — srbskim gledanjem) ali smo bili (poleg Slovencev tudi drugi habsburški monarhiji podložni južni Slovani) **osvobojeni** (v smislu velikosrbske mitologije),⁴ ali pa smo se **osvobodili**, vendar na to premalo pripravljeni, da bi si mogli to svobodo zavarovati vsaj do enakopravnega pogajanja za združitve vseh jugoslovanskih narodov (po slovenski tradiciji bi morali biti v tej skupnosti tudi Bolgari) v skupno državo. Vprašanje pa sega tudi še naprej v vprašanje **periodizacije** slovenske zgodovine: kje je pomembnejše težišče razmejitve med podložnostjo dvojni monarhiji in življenjem v jugoslovanski državni skupnosti — ali ob osvoboditvi med 29. oktobrom in 1. novembrom (Maister v Mariboru!) ali ob dokončni razdelitvi Slovencev med 10. oktobrom in 12. novembrom 1920, ko je tretjina slovenskega ozemlja ostala zunaj Kraljevine SHS (da ob tem rezultatu ni bil poglavitna meja 1. december, je ob pregledovanju zgodovinskih kontinuitet takoj jasno). Ob tem se postavljata še dve vprašanji: ali ni povezan s prepletanjem **nasprotij med koncepcijama**, izraženima s proslavljanjem oktobra in prvega decembra, **tudi rezultat oktobra in novembra 1920**, ki je pomenil **razdelitev Slovencev**, kakršne do tega časa še nismo doživeli, in drugo vprašanje, ali je bila **slovenska odločitev** za Jugoslavijo leta 1917/18 pravilna in zgodovinsko opravičljiva (vprašanje opredeljujem, ker se javlja v našem času že drugič — prvič se je zastavljalo že sredi prvega desetletja obstoja Kraljevine SHS, najbrže ne le v okviru KPJ).

O večini vprašanj, ki sem jih formuliral, bodo na našem zborovanju odgovarjali zgodovinarji, ki so po svojem delu bližji tej posebni problematiki in bolje poznajo vire zanjo. Pa vendar si prisvajam glede na svoje delo — in zgodovino, ki sem jo sam doživljal, čeprav brez arhivskih virov, toda z vsemi obvestili, ki so bila dostopna v **tedanjih** razmerah (mnogo bolj odprtih, kot so

⁴ Različna stališča v tem pogledu so se jasno pokazala ob 50-letnici nastanka Jugoslavije že v zborniku Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspadanja Austro-ugarske monarhije i stvaranja jugoslovenske države, JAZU, Zagreb 1969; poznejšo naraščajočo literaturo je mogoče najti v bibliografijah jugoslovanske historiografije do 1975; za konfrontacijo različnih stališč pa je poučna zlasti razprava ob publikaciji Petranovićeve Istorije Jugoslavije, Beograd 1980 (str. 15–35), zbornika dokumentov Jugoslavija 1918/1984, ki sta ga priredila B. Petranović in M. Zečević, Beograd 1985 (druga izdaja 1918/1988, Beograd 1988) — do neke mere spada sem tudi podoben zbornik Jugoslovenski federalizam, Ideje i stvarnost I, 1914–1943, Beograd 1987, ki sta ga pripravila ista dva avtorja — in monografije Janka Pleterskega, Nacije — Jugoslavija — revolucija, Beograd 1985 (Ljubljana 1986) v več znanstvenih časopisih: Marksistička misao 1986, str. 206–263, Naše teme 1986, str. 1907–2032, Istorija 20 veka, 1986, str. 173–188 in še kje; bliže publicistiki so zborniki kot Istorija i suvremenost, Zagreb–Ljubljana 1984, in Istoriofografija — marksizam i obrazovanje, Beograd 1986, povsem publicistični pa seveda prispevki v različnih tednikih, med katerimi je do 1986 imel najvišjo raven NIN, od začetka 1987 pa mu je raven pisanja žal bistveno padla in je izgubila nekdanjo ceno.

sedanje!) radovednemu in angažiranemu mlademu zgodovinsko šolanemu publicistu⁵ — pravico povedati tudi svoje lastne odgovore. Zlasti, ker so zvezani s pogledom, ki ga branim vse svoje življenje, da se vidi vsak trenutek v zgodovini drugače, če ga gledamo le iz njegove najbližje okolice ali pa iz najširše mogoče zgodovinske povezave, v našem primeru iz celotne slovenske zgodovine.⁶ Omejujem se seveda le na izpoved svojih temeljnih stališč. Tudi strokovno imam za to svojo izpoved gotovo trdno podlago v svojih raziskavah pred skoraj dvajsetimi leti, kje so bili vzroki za slovensko nesrečo na Koroškem⁷ (ne za sam rezultat plebiscita, ki ga je razložil Janko Pleterski, marveč za celotno pot do izgube ozemlja, ki so nam ga pred začetkom pogajanj v Parizu vsaj delno prisojali strokovnjaki Združenih držav in Velike Britanije, francoski pa še med samimi pogajanjmi, da sploh ne govorimo o uradni statistiki, ki je kazala 1910 v A coni plebiscitnega ozemlja še nad dvetretinjsko večino ljudi s slovenskim občevalnim jezikom, števeni kriterij pa je bil na Koroškem Slovincem gotovo na škodo).⁸ Seveda pa se moram tudi tu omejiti le na postavitev strnjeno formuliranih temeljnih tez. Pred tem naj podčrtam, da so se izražale v nekih oblikah omenjene razlike tudi v znanstvenih razpravah ob polstoletnici propada Avstro-Ogrske,⁹ v politični mitologiji današnje jugoslovanske krize se pa — v nasprotju s podobo tudi srbske historiografije — v publicistiki podoba o srbski osvoboditvi Slovencev (in drugih avstroogrskih Južnih Slovanov!) vnovič vse bolj poudarjeno ponavlja.¹⁰

Srbski vojni program je formalno zajel že od Niške deklaracije srbske vlade (7. 12. 1914) »osvoboditev in združitve vseh... nesvobodnih bratov Srbov, Hrvatov in Slovencev«.¹¹ Realno izhodišče in — razen v času velike srbske krize 1915/1916 — tudi resnična meja in celo cilj koncepta Pašićeve vlade je bila le združitev vseh Srbov; glede na njihovo geografsko razbitost in pomešanost z drugimi narodi in njihovimi kolonizacijskimi drobci in skupinami, je bilo to mogoče le z zajetjem pomembnih delov nesrbskega prebivalstva.¹² Opozoriti moram na rdečo nit velike knjige Janka Pleterskega Nacije — Jugoslavija — revolucija (1985, v slovenščini 1986)¹³ v tezi, da je glede na način geografskega stika Hrvatov in Srbov in pomešanost obojih — še bolj zamotanih tudi zaradi muslimanskega srbo-hrvaško govorečega prebivalstva (ki sta si ga v publicistiki vsaj delno prištevala oba naroda) — mogoče združiti vse Srbe in enako vse Hrvate le v federalistično urejeni Jugoslaviji. Pašić se je v svoji politiki zavedal posledic srbske razpršenosti za obseg srbskih zahtev, toda v centralistično in enotno urejeni novi državi je želel doseči le razširjanje dotedanje Srbije, ker je le tako upal zagotoviti poseben položaj Srbov v njej.¹⁴ Težko je z gotovostjo razložiti s to politiko zvezano teorijo o enotnem iz treh

⁵ Prim. B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje, 1987 (ponatis člankov iz let 1938 do 1940).

⁶ V zadnjem desetletju sem na to že večkrat opozoril, posebej tudi zaradi položaja »sodobne zgodovine«, tako v uvodu v Zgodovino Slovencev, CZ, Ljubljana 1979, v predavanju Vprašanje sodobnega stanja slovenskega zgodovinskega znanosti in zgodovine v sistemu izobraževanja v Sloveniji, ZČ 36, 1982, str. 183–196, na okrogli mizi v Tolminu 1986, ZČ 41, 1987, str. 147–149 in mimogrede še večkrat drugje.

⁷ B. Grafenauer, Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1914, zbornik Koroški plebiscit, Ljubljana 1970, str. 295–378, posebej str. 299–324.

⁸ B. Grafenauer, Narodnostni razvoj na Koroškem od sredine 19. stoletja do danes, Koroški zbornik 1946, str. 118–248, posebej 165–196; H. Brix, Die Umgangssprache im Altösterreich zwischen Agitation und Manipulation, 1982, str. 19–115, 166–177.

⁹ Gl. op. 4, Naučni skup...

¹⁰ Za historiografijo prim. dokumente pri B. Petranović — M. Zečević, Jugoslavija 1918/1984, str. 38–117, ter pri D. Janković — B. Krizman, Grada o stvaranju jugoslovenske države I. I. — 20. XII. 1918, I–II, Beograd 1964; Lj. Trgovčević, Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije, Beograd 1986, opozarja na kritičnost skupine srbskih znanstvenikov okrog Cvijića glede Pašićeve politike v teh pogledih leta 1918, npr. str. 231–245. Za publicistiko prim. zlasti letos v Dugi in NIN različne članke v zvezi z razpravljanjem o prvodecembrskem jubileju.

¹¹ D. Janković, Niška deklaracija, Istorija XX veka, Zbornik X, Beograd 1969, str. 7–111; M. Ekmečić, Ratni ciljevi Srbije 1914, Beograd 1973.

¹² Dokumentirani načrti so zajemali poleg Bosne v tem smislu vso Dalmacijo, del Like in večino Slavonije »ne glede na to, kaj bodo storili Hrvati«; prim. Pašićev razgovor s Steedom 8. oktobra 1918, pri Janković — Krizman I, str. 345–347.

¹³ J. Pleterski, n. d. passim, posebej (v slov. izd.) str. 146 do 176.

¹⁴ D. Stanković, Nikola Pašić... i stvaranje Jugoslavije, str. 167–251; dokumentacijo za 1918 objavljata v nav. delu D. Janković in B. Krizman.

plemen sestavljenem narodu (včasih se celo zanj uporablja kar ime Srbi), ker je to morda tudi izraz političnih potreb (večnacionalno državo je bilo lažje razdirati v imenu nastajajoče enonacionalne kot pa nove večnacionalne države).¹⁵ V tem položaju ni bila ta teorija brez vpliva na politično mišljenje posameznikov ali celo nekaterih političnih skupin pri Slovencih in Hrvatih v letih boja zoper Avstro-Ogrsko.¹⁶

Pogoj za osvoboditev izpod avstroogrškega gospodstva je bila seveda zmaga antante v svetovni vojni ter hkrati mesto Srbije v njej med zmagovalci in njeni že 1914 proglašeni »vojni cilji«. ¹⁷ Toda možnosti Srbije v tem pogledu so bile omejene¹⁸ in pri velikih zaveznikih nikakor ni mogla ustvariti priznanja svojih pravic do starih sestavin dvojne monarhije, ki nikdar v zgodovini niso bile sestavni del srbske države.¹⁹ Seveda pa njen izpostavljeni položaj v prvi svetovni vojni ni bil brez vpliva na politično mišljenje posameznikov ali celo nekaterih političnih krogov pri Slovencih in Hrvatih v letih rušenja Avstroogrške monarhije, čeprav je Srbija kot prva žrtev vojne ostala brez vnaprej dogovorjenih zagotovil s strani velikih zaveznic (neposredne ponudbe so se omejevale na področje Bosne in Hercegovine ter na dostop do morja v južni Dalmaciji).²⁰ Januarja 1918 so ZDA (Wilsonovih 14 točk) in Velika Britanija (Lloyd George) še vedno računale na ohranitev Avstroogrške le z »možnostjo za avtonomni razvoj«²¹ njenih narodov,²² pa tudi Francija se konec 1917 ni še odločila za drugačno rešitev.²³

V tem položaju je bilo mogoče zrušiti Avstroogrsko le od znotraj. In v tem smislu sta učinkovala znotraj monarhije radikalizacija deklaracijskega gibanja v letu 1918, vojaški upori in organizacija narodnih svetov kot predstavnikov jugoslovanskih narodov po sredi 1918,²⁴ zunaj monarhije pa Jugoslovanski odbor kot predstavnik dvojni monarhiji podrejenih Južnih Slovanov.²⁵ Vprašanje slovensko-nemške etnične meje je bilo vsekakor obravnavano pred koncem vojne v krogih ameriških in britanskih strokovnih komisij, formulacija zunanjega ministra ZDA Lansinga o nujnosti osvoboditve »vseh vej slovanskega plemena ... izpod nemškega in avstrijskega gospodstva«²⁶ 28. junija 1918²⁷ je zajemala tudi jugoslovanske narode in do konca septembra je dosegel Trumbić s strani vlad Velike Britanije in Francije pripravljenost, da priznata Jugoslovanski odbor na enak način za predstavnika avstroogrških Jugoslovancev, kot je bil že priznan Čehoslovaški odbor; pogoj je bil le sporazum Odbora s Srbijo o tem koraku.²⁸ Tako se je začel dramatični spopad med načelnim stališčem

¹⁵ O tem prim. gradivo pri Jankoviću in Krizmanu, analizo na različnih mestih pri J. Pleterškem; značilno mesto o Zujovičevem presojanju prim. pri Trgovčevičev, n. d., str. 260.

¹⁶ Prim. D. Biber, Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami v letih 1912–1913, Istorija XX veka, zbornik I, 1959, str. 283–326; L. Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903–1914, v Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972, str. 22–85 (prva objava 1967) in še nekaj prispevkov v isti knjigi; M. Zečević, Na istorijskoj prekretnici (Slovenci u politici jugoslovenske države 1918–29) I, Beograd 1985, in v slovenšč. Maribor 1986.

¹⁷ Gl. op. 11.

¹⁸ Za to vprašanje prim. dokumentacijo od julija do začetka novembra 1918 pri Jankoviću in Krizmanu, v skopem izboru tudi pri Petranoviću in Zečeviću.

¹⁹ Prim. za izhodišče vojne literaturo, posebej v op. 11 in za vso vojno delo Đ. Stankovića o Nikoli Pašiću (op. 14), za dokumentacijo o možnostih leta 1918 pa nav. delo D. Janovića in B. Krizmana (op. 10).

²⁰ D. Janković, Jugoslovansko pitanje i krfska deklaracija 1917. godine, Beograd 1967, str. 317–369; za položaj 1918 do konca oktobra prim. dokumente v nav. publikaciji Jankovića in Krizmana.

²¹ Janković — Krizman, Grada, I, str. 12–14 in 17–19, ter do str. 50 različne reakcije Pašića, srbske vlade in Jugoslovanskega odbora na te izjave.

²² O stališču Francije konec 1917 prim. Đ. Stanković, Nikola Pašić ... i stvaranje Jugoslavije, str. 194.

²³ Večino tega zajema — kolikor zadeva Slovence — zlasti J. Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971; prim. pa v slovenski literaturi tudi L. Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972, str. 86–184, kjer se z razpravo združuje tudi pričevanje.

²⁴ Literatura o njegovem delu je bodisi v memoarih, bodisi v različnih načinih drugih objav danes izredno obsežna; omejujem se na opozorilo na delo poglavitne avtorice Milade Pavlove in na zbornik Jugoslovanski odbor u Londonu u povodu 50-godišnjice osnivanja, JAZU 1966; za presojo vprašanja v odločilnem letu 1918 pa so najpomembnejši dokumenti v objavi D. Jankovića in B. Krizmana, v I. knjigi njunega dela.

²⁵ Janković — Krizman, Grada, str. 203 in 220.

²⁶ M. Pavlova, Jugoslovanski odbor, Zagreb 1925, str. 448–519; za dramatični spopad stališč v oktobru (med Trumbićem in Pašićem) gl. Janković — Krizman, Grada, str. 305–368.

odbora (z zahtevo po priznanju za zaveznike »na podlagi načela narodnosti in narodnostne samoodločbe«) ter Pašića, kot predstavnika srbske vlade, naj se prizna Srbiji pravica, »da **osvobodi in združi** Srbe, Hrvate in Slovence v eno neodvisno demokratično državo« (naj priznajo zavezniki Srbiji »njeno **izključno** pravico, da **osvobodi** avstroogrške Jugoslovane«).²⁷ Srbija je bila preslaba, da bi izsilila takšno stališče od zaveznikov, toda dovolj močna, da je blokirala tudi uspeh Jugoslovanskega odbora, ki ga je po 29. oktobru (že prepozno!) podprlo tudi vodstvo Jugoslovanskega veča v Zagrebu.²⁸

Tako je prišlo konec oktobra 1918 do zloma Avstroogrške od znotraj, do njenega razpada v narodnostne enote, med katerimi je bila od 29. oktobra 1918 tudi Država Slovencev, Hrvatov in Srbov. Slovence so se torej **osvobodili vendarle** (hkrati z drugimi Jugoslovani v monarhiji) **sami**, odpor srbske vlade zoper ta proces in samouveljavitev je dosegel le to, da jugoslovansko vprašanje ni bilo navzočno ob pogajanjih za premirje z Avstroogrsko konec oktobra in v prvih dneh novembra, tako da so Slovencem Italijani v imenu premirja z **monarhijo** odrezali ozemlje do črte Londonskega pakta, ostali pa so brez demarkacijske črte proti Avstriji in v novi državi brez mednarodnega priznanja.²⁹ Mejo z Avstrijo so si na Štajerskem sami zagotovili tudi z orožjem;³⁰ mednarodnega nepriznanja pa tudi ni mogoče posebej podčrtovati, saj ga je tudi 1. decembra nastalo Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev doseglo šele blizu srede leta 1919.³¹ To je edino težno dopolnilo mojih stališč ob presoji teh vprašanj izpred petdesetih let.

V razpravo postavljam le še dve tezi, zvezani s sodobnim stanjem v zgodovino-pisju o Jugoslaviji in Slovencih:

1. »1. december« je za Slovence v prehajanju iz Avstroogrške v Jugoslavijo **najmanj pomemben datum**, saj ne pomeni prehoda iz odvisnosti v svobodo, marveč samo trdnjšo zagotovitev že pridobljene svobode ob žrtvovanju znatnega dela te pridobitve. Pomembnejši je »29. oktober« kot začetek en mesec trajajoče večje svobode z res lastnim odločanjem in še večjim (čeprav nerealnim) upanjem, in morda najpomembnejša meja »10. oktober/12. november« (plebiscit in Rapallo), ko je bil obseg slovenske osvoboditve — **tudi** zaradi Pašićeve politike v zadnjih mesecih vojne (čeprav ne samo zaradi tega) — bistveno okrnjen, danes vemo, da delno tudi že dokončno.³²

2. Slovenci smo se za Jugoslavijo 1918 **odločili sami** in to gotovo na legitimni način. Za to priča enako jasno »prva odločitev za Jugoslavijo« že od začetka 1918 naprej in dejstvo lastne osvoboditve v oktobru s tem namenom.³³ V zgodovinski perspektivi je seveda to že rezultat razvoja od dozoritve politične narodne zavesti od volitev 1867 naprej do izoblikovanja slovenske kulture, ki je dozorela v bistvu že do začetka našega stoletja (in kjer Momčilo Zečević veliko preveč preloma neopravičeno prestavlja šele v čas po letu 1918

²⁷ Janković — Krizman, Građa, str. 230, 271 in 311.

²⁸ Tako že B. Krizman, Austro-Ugarska i antanta 1919. godine, Historijski pregled I/3, 1954, str. 46; Janković — Krizman, Građa, str. 438 sl., 451 sl.; prim. tudi spomine G. Zerjava, Zenevski pakt, Misel in delo 2, 1936, 92—100, posebej str. 95.

²⁹ Argumentacijo te sodbje sem dal v zborniku Koroški plebiscit, 1970, str. 309—313.

³⁰ L. Ude, Boj za severno slovensko mejo 1918—1919, Maribor 1977 (večinoma ponatisi razprav, ki so nastajale od 1960 do 1970); Spominski zbornik ob 60-letnici bojev za severno slovensko mejo 1918—1919, Maribor 1979, in Boj za Maribor 1918—1919, Spominski zbornik ob sedemdesetletnici, Maribor 1988 (z bibliografijo starejše lit. str. 465—518, sicer je težišče na večinoma že pred 1958 zbranimi spomini udeležencev).

³¹ B. Krizman, Pitanje priznanja međunarodnog priznanja jugoslovenske države 1919, v Istoriya XX veka, zbornik III, 1962, str. 345—386.

³² A. Melik je napovedal to že leta 1919 v članku Moderna politična načela in naši obmejni spori, Ljubljanski zvon 39, 1919, str. 420 sl.; v boju za meje po letu 1945 se je izkazala njegova napoved (o nedokončnosti zahodne i dokončnosti severne — slovensko-nemške — meje, določeni v letu 1919—1920) kot v celoti pravilna.

³³ J. Pieterski, Prva odločitev, in M. Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917—1921, Maribor 1977, in Na zgodovinski prelomnici (Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918—1929), I, Maribor 1986 (na str. 259—274 je obsežna navedba virov in literature, med drugim tudi o vprašanju preloma leta 1918). Vsaj nekaj dokumentov o tem je tudi pri Jankoviću in Krizmanu, Građa.

— v nekaterih stvareh je ta prelom vseboval celo nazadovanje na tem področju).³⁴

Gre pa tudi za rezultat posebnega zgodovinskega položaja, ki ga danes včasih vidna mitologija o napačnosti te zgodovinske odločitve gotovo spregleduje. Kljub kulturnemu razvoju je bila med Slovenci pred 1914 vidna poteza nezaupanje v bodočnost naroda v obstoječih razmerah. V velikih potezah razvoja prebivalstva z ene strani še ni bilo premagano močno izseljevanje,³⁵ z druge strani je grozeče napredovala germanizacija ob nemško-slovenski meji, ki je po uradnih podatkih štetij na Koroškem že občutno pritiskala absolutno število Slovencev navzdol, na Štajerskem pa se je pravkar ustavila ob prelomnici ustavitve napredovanja.³⁶ Posledice velikih gospodarskih prelomov od srede 19. stoletja naprej (izguba dohodka od prometa po njegovi revoluciji in od propadajoče stare industrije po uveljavljanju energije parnih strojev ter nove tehnologije železarstva)³⁷ še niso bile premagane — delno se je to zgodilo šele v novem prostoru jugoslovanske države,³⁸ seveda ne v poljedelstvu.³⁹ V tem položaju je razumljiv občutek narodne katastrofe, ki ga izraža Lojz Kraigher v Kontrolorju Skrobarju za položaj v spodnještajerskih trgih,⁴⁰ in izjava o »sedanji agoniji našega naroda«, s katero je v istem letu 1914 začel Izidor Cankar oceno Masljevega romana Gospodin Franjo.⁴¹ V istem smislu govori mnogo nezaupanje v slovensko bodočnost, izraženo pri vseh treh strankah (Ilešičev »ilirizem«, tivolski program, Ušeničnikovo predvidevanje stopitve s Hrvati) in še posebej v mladinskem gibanju Preporod v misli, da vodi slovenska bodočnost le v neke vrste združitev z drugimi Južnimi Slovani (v kulturnem in marsikdaj domnevanem tudi jezikovnem pogledu).⁴² Krek je sicer že jeseni 1913 zapisal z večjim zaupanjem: »Jugoslovansko vprašanje ni eden izmed problemov, ki zahtevajo rešitve od avstro-ogrske monarhije, marveč je

³⁴ To stališče o slovenskem kulturnem in narodnem razvoju je že večkrat poudaril Vasilij Melik (tudi v svojem predavanju na Ptuj, ki je bilo neposredno pred tem mojim); M. Zečević je to presojal bistveno drugače, češ da so dosegli Slovenci ta rezultat v kulturnem razvoju šele po nastanku Jugoslavije (Na zgodovinski prelomnici, str. 217–258); ta Zečevićeva sodba sloni na dvojni napaki: z ene strani pozna o slovenski literaturi in kulturi le njeno obravnavanje v različnih razpravah in podobnem, ne pozna pa literarnih del samih in prav tako ne znanstvene publicistike — to pa je za presojo bistveno premalo; čeprav je res kulturni razvoj po nastanku Jugoslavije pomenil pomemben in velik premik, je bil to le kvantiteten, ne pa kvaliteten prelom, ki je bil izvršen že pred letom 1914. Z druge strani Zečević sploh ne upošteva dejstva, da je Jugoslavija zajela le približno dve tretjini Slovencev, pri Slovencih zunaj Jugoslavije pa sta središča po letu 1918 izrazit upad in delno celo zatrtje slovenskega kulturnega življenja. Za slovenski narod v celoti torej leto 1918 nikakor ne pomeni le enosmernega vzpona, marveč obratno eno izmed največjih kriz, ki jih je v svoji zgodovini doživel; na nek način se je pri tem izražala tudi »jugoslovanska« centralistična politika stare Jugoslavije, ki je v presojah M. Zečevića v celoti odsotna.

³⁵ Temeljna analiza je za to vprašanje v delu Fr. Zwittra, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, Ljubljana 1936, kar je kratko povzeto v analizi v Encikli Jugosl. 7, 1968, str. 230–233, v nekaterih pogledih pa dopolnjeno v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I, 1970, str. 34–67 (Zwitter, o virih) in 99–127 (Grafenauer, o razvoju populacije od srede 18. stoletja do druge svetovne vojne).

³⁶ B. Grafenauer, Narodnostni razvoj na Koroškem (op. 8) in Narodnostno stanje in slovensko-nemška etnična meja na Štajerskem kot dejavnik osvoboditve severovzhodne Slovenije 1918/1919, ZC 33, 1979, str. 385–405; M. Klemenčič, Germanizacijski procesi na Štajerskem do prve svetovne vojne, ČZN 50, 1979, str. 359–369; T. Zorn, Slovenci na avstrijskem Štajerskem, prav tam, str. 430–447.

³⁷ Toussaint Hočvar, The Structure of the Slovenian Economy 1848–1963, New York 1965, 15–49, in B. Grafenauer, Encikli Jugosl. 7, 1968, str. 353–357; o regionalnih posledicah prim. D. Kermavner, Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah-Javorniku od začetkov do leta 1918, Ljubljana 1974, 1. str. 31–127; J. Sorn, Začetki industrije na Slovenskem, Maribor 1984.

³⁸ T. Hočvar, n. d., str. 121–173; Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 323–695.

³⁹ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Agrarne panoge I, 1970, B. Grafenauer, Gospodarski obrat kmetije, str. 619–651, zlasti 631–651.

⁴⁰ L. Kraigher, Kontrolorj Skrobar I–II, Ljubljana 1914; predelana izdaja s komentarjem Fr. Zadavca, v zbirki Iz slovenske kulturne zakladnice 14, Maribor 1973, in v Zbranem delu 3, Ljubljana 1978, v izd. D. Moravca (s podatki o razmerju obeh izdaj); za komentar prim. posebej B. Teplý, Narodnostno življenje pri Lenartu v Slovenskih gorah pred prvo svetovno vojno, v Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 474 do 515.

⁴¹ Iz. Cankar, Dom in svet 27, 1914, str. 126 sl. (ponatis v Leposlovje — eseji — kritika, I, Ljubljana 1968, str. 302–304).

⁴² L. Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, 1972, str. 37–75 (prvič obj. 1967); J. Pleterski, O nekaterih vprašanjih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno (prvič obj. v ZC 1979), v Studije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981, str. 102 in še ponekod v isti knjigi. Za isti obup je značilen tudi zapis Ivana Cankarja iz časa med 1908 in 1918 z naslovom Slovenska legenda, Zbrano delo 25, 1976, str. 150 (komentar str. 325, prvič obj. 1923).

⁴³ J. Krek, O jugoslovanskem vprašanju, Zora 20, 1913/14, str. 73; J. Pleterski, Studije, str.

problem sam zase, ki je ž njim najožje zvezana njena usoda, ki je od njegove rešitve odvisen to be or not to be«; to besedilo dokazuje, da je pri razumevanju Krekovega šmihelskega govora 17. maja na koroškem slovenskem ljudskem taboru o nujnosti rešitve avstrijskega jugoslovanskega vprašanja (»Mi... smo prepričani, da to mora priti, ker sicer ni v nevarnosti naš narod, ampak naša država«) v resnici pravilna interpretacija Pleterskega in ne Dušana Kermavnerja.⁴³ Realnega položaja pa to ne spremeni, marveč se je takoj po začetku vojne še v mnogih pogledih zaostрил, zlasti po vstopu Italije v vojno proti centralnim silam.⁴⁴

Ob presoji slovenske odločitve v zadnjem letu vojne in po njej le še dve ugotovitvi, ki podpirata njeno zgodovinsko opravičenost: Že leta 1925 je Anton Korošec (ki je bil tedaj v opoziciji) ob kritiki tega, kar se je zgodilo Slovincem po 1. decembru 1918, vendarle povedal: »Če bi se bili drugače orientirali, bi nam bilo Slovincem prineslo še mnogo več škode, kakor si je sploh moremo misliti. Gotovo je, da bi bila Slovenija razdeljena še bolj neugodno, kakor je danes. Gotovo je, da bi Avstrija, katere niso hoteli razkosati, dobila mariborski okraj, da bi Prekmurje pripadlo Madžarski in da nihče ne ve, kje bi se bila zaustavila roka slikarjeva, ki bi risala italijansko karto«.⁴⁵ Potrdilo te sodbe je prinesla razdelitev leta 1941 in dejstvo, da smo bili tedaj obsojeni na narodnostno uničenje. Primerjava položaja 1918/1920 z rezultatom boja za meje po 1945 pomen odločitve po 1918 še potrjuje in enako jo potrjuje tudi položaj, ki ga imajo danes tudi po 1955 Slovenci na Koroškem. Dejstvo je, da je že 1918 slovenska narodna samozavest za razvito kulturno življenje bistveno zrasla v primerjavi s položajem pred začetkom prve svetovne vojne. To dokazuje tudi zapisnika obeh sej kulturnega odseka novembra 1918, ki vse do danes ni sta bila v ustrezni obliki objavljena in ne dovolj analizirana.⁴⁶

Summary

FROM OLD TO NEW SPACE

Bogo Grafenauer

The report leans on the standpoint in the article which the author published 50 years ago on the occasion of 20 years of Yugoslavia in which he — in accordance with the then opposition (1938) — considered the breaking event in the downfall of Austria-Hungary (28th/29th Oct. 1918) and not in the »unification« on the 1st of December 1918. In this respect the author still defends the following major theses on historical development in that period:

a) The Yugoslav question was up to 1914 put before all three major Slovene parties; yet they solved it only in the frame of the existing Austrian; Hunfarian state; different solutions were suggested only in Cankar's visionarism and in socially marginal Yugoslav Revival Movement (Preporodovci).

b) A deciding rupture arose on account of various causes (from 1914 on) in the years 1917/1918 not with the May declaration but as well in the frame of the declarational movement, which had an essential part in three ruptures in 1918 (31st January in the memorandum of the Yugoslav club at peace negotiations in Brest-Litovsk; 16th/17th August in the foundation of the National council (Narodni svet), completed on 6th October with Narodno vijeće (the Croatian National Council), and in 28th/29th October with the disintegration of the Monarchy into national units on basis of Wilson's demand to satisfy »the national aspirations« of Yugoslavs in Austria-Hungary, as a condition for truce with the Monarchy in his answer dated 18th October 1918).

c) Unreadiness of Slovene policy for such a turnover; the Serbian policy (expressed above all in the »game« about the Geneve agreement), and the Italian pres-

220 (prva objava ZČ 1968); D. Kermavner, Politični boji na Gorenjskem 3, 1975, str. 239.

⁴⁴ J. Pleterski, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročili vojaške in vladne komisije, Viri 1–2, Ljubljana 1980 in 1982.

⁴⁵ Izdaja prepisa stenograma Koroščevega predavanja, S. Kranjec, ZČ 16, 1962, str. 229.

⁴⁶ Objavljena bosta v tej številki Zgodovinskega časopisa.

sure — expanding new occupation — have with the Act on 1st December not only cooperated in the »division of our national territory among four countries« but as well contributed to Slovene inequality in the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

d) The »1st of December« is for Slovenes — in traversing from Austria-Hungary to Yugoslavia — the **least important date**, as it does not bring transition from dependence to liberty but merely affirmation of the already gained liberty-against losing a considerable part of this achievement. More important is the »29th October« as the beginning of a month lasting greater liberty with true own-deciding, and even greater (though unrealistic) hope, and perhaps the **most important boundary**, »10th October/12th November« (Plebiscit and Rapalo) — when the extent of Slovene liberation — **also** on account of Pašić's policy in the last months of the war (although not only because of it) — was essentially curtailed, today we know that partly ultimately.

e) The Slovenes have in 1918 **themselves decided** for Yugoslavia in certainly legitimate a manner. For that fact equally clearly gives evidence the »first decision for Yugoslavia« from 1918 on and the fact of own liberation in October with that purpose. In historical aspect this is of course a result of maturity of national political conscience from 1867 elections on, to the formation of Slovene culture at the beginning of the 20th century.